

Тетяна Веретюк

Харківський національний педагогічний
університет імені Г.С. Сковороди

м. Харків, Україна
tvphilolog@gmail.com

Tetiana Veretiuk

H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Kharkiv, Ukraine

ПРОЗОВА ТВОРЧІСТЬ ІГОРЯ МУРАТОВА В РЕЦЕПЦІЇ КРИТИКІВ ТА ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

PROSAIC WORKS BY IHOR MURATOV IN PERCEPTION OF CRITICS AND HISTORIANS OF UKRAINIAN LITERATURE

У статті проаналізовано наукові праці критиків та істориків української літератури, присвячені дослідженню прозової творчості Ігоря Муратова, що відтворює основні етапи драматичної історії України ХХ ст. Робиться акцент на тематиці вітчизняної літератури у другій половині ХХ ст., а також розглянуто умови, які «підштовхнули» письменника до створення того чи іншого твору.

Ключові слова: прозова творчість, рецепція, тематика літератури, критичний відгук, авторське ставлення.

The scientific works of critics and historians, devoted to studies of the prosaic heritage of Igor Muratov that reflects on the main dramatic period of the Ukrainian history of the XX century are analyzed in the article. Also, the article focuses on topics of the Ukrainian literature of the second half of the XX century and considers the conditions that have contributed to writing Ihor Muratov's literary works.

Key word: prosaic heritage; prosaic work, reception, topic, critical feedback, author's attitude.

Творчість Ігоря Муратова розглядалася багатьма літературознавцями (В. Брюгген, В. Добровольський, В. Дяченко, М. Ільницький, В. Пасічний,

О. Пулинець та ін.) і письменниками (В. Мисик, Л. Первомайський, Р. Полонський та ін.). Їхні роботи були присвячені переважно Муратову-поету, тимчасом як Муратов-прозаїк майже не досліджений, оскільки погляди українських літературознавців розходяться і щодо інтерпретації фактів стосовно життя та діяльності письменника, і щодо поцінування його літературних творів. Тому в цій розвідці ми спробуємо дослідити всі відомі нам відгуки критиків та істориків української літератури на прозову спадщину письменника.

Твори Ігоря Муратова відображають етапи драматичної історії України ХХ ст., живим свідком якої був письменник. Як зауважує О. Галич, Ігор Муратов – «постать неоднозначна, і у його художній біографії були свої припливи і відпливи, періоди творчого піднесення змінювалися періодами депресії і зневіри» [4, 89]. Творчість Ігоря Муратова, як зазначають науковці, «одним крилом сягає» минулого, а другим – «входить у літературний процес, втілюючи спадкоємність художніх традицій» [15, 5].

В «Історії української літератури ХХ століття» зазначено, що свій творчий шлях І. Муратов розпочинав «у галасливо-ентузіастичному вуспівсько-раппівському середовищі» [16, 71]. І. Стебун, роздумуючи, правомірним чи неправомірним був оголошений тоді «призов ударників у літературу», доходить висновку, що ті, хто прийшов у літературу з індустріальних будов, були скоріше добровольцями, яких “призов” творчо активізував і, можливо, прискорив неминучий вступ їх на мистецьку дорогу» [33, 293].

Тривалий час Ігор Муратов писав тільки поезію, хоча проза його так само приваблювала. Недарма ще 15 жовтня 1945 р. Юрій Смолич у листі до Муратова зауважив: «Ви повинні стати прозаїком» [26, 71]. Певна річ, це було й бажання самого письменника. Про це свідчить хоч би така історія.

У 1936 р. Ігор Муратов написав поему «Мачуха». Повернувшись додому після фінської кампанії та Другої світової війни, Муратов перечитав цю поему, і вона «здалася дещо умоглядною та сентиментальною». Письменник у статті

«Від задуму до звершення» писав про причини цього свого висновку таке: «Може, це сталось тому, що на війні я побачив, як-то кажуть, смаленого вовка, а може, просто з віком підвищились мої творчі вимоги... Проте сама ситуація мене й досі хвилювала і ніби змушувала цим сушити голову – якби ж так зробити, щоб очистити її від приблизності й сентиментальності, наблизивши до притаманного їй реалізму» [22, 75]. Трохи згодом, у 1948 р., за відрядженням Спілки письменників України Муратов приїхав до Чернівців. Коли він уперше побачив Буковину, то був зачарований її красою, її людьми і почав збирати матеріал для повісті, а зібравши його, тривалий час не міг художньо організувати, тому що «вивезена задля цього з Харкова мачуха тихенько втекла назад у поему, заявивши цим, що в ніякі нові твори не піде» [22, 79].

Свого часу Г. Гельфандбейн зазначав, що в прозі перед письменником стоїть одне-єдине завдання: «осягнути долю людини, розкрити зміст її вчинків. Є в техніці таке поняття: опір матеріалу. І в художній творчості нерідко трапляється: не дається тобі якийсь опис, не знаходяться потрібні слова» [8, 169]. Ігорю Муратову в цій ситуації «допоміг» Танасій Карпюк – головний герой його майбутньої книжки. «Він виник... не з того боку, – писав пізніше письменник, – з якого я міг на нього чекати: не з усних оповідань і не з документів (і те, й інше згодилось пізніше при його формуванні). Він уперше окреслився в моїй уяві з інтонації, з мови, із своєрідної манери неквапливо й мудро розповідати про себе. І це було притаманне саме йому, головному герою мого ще не написаного твору – людині бувалій, але не зашкарублій, добрій, але не наївній скромній та цілком свідомій свого місця в житті» [25, 174].

У відгуку на цей твір Муратова В. Пасічний зазначав, що «Буковинська повість» – це «історія людських прагнень» [28, 230]. Щоправда, ті прагнення були неоднакові, іноді – суперечливі, тому письменник показує «історію зіткнення різних прагнень, конфліктів: від дрібних побутових, “домашніх” – до великих соціальних, антагоністичних» [28, 230]. Слід зауважити, що конфлікти в повісті розкриваються через стосунки персонажів. Так, «...через долю однієї людини у повісті здобула своє художнє відбиття доля народу протягом майже

півстоліття його історичного існування». У цьому полягає значення «повісткування І. Муратова», у цьому його «узагальнююча сила» [2, 92].

Упродовж 1955–1957 рр. І. Муратов працював редактором газети «За повернення на Батьківщину», що її видавав комітет з однойменною назвою в Німеччині. Власне кажучи, цей комітет був відділом, який займався сортуванням і фільтрацією так званих «діпістів» (Ді-Пі, або DP, від англ. «displeased people» – переміщені особи), і цього призначення Ігорю Муратову не подарували українці-переміщенці, які не захотіли їхати додому в Україну навіть після концтаборів і залишалися жити на Заході.

Та, попри все, робота в редакції була цікава й напружена, оскільки, окрім редагування міжнародної газети, яку надсилали у 92 країни російською мовою та мовами союзних республік, І. Муратов писав статті й фейлетони (підписував їх своїм табірним псевдонімом «Павло Стеценко», тимчасом як газетні матеріали – справжнім прізвищем). Серед робіт Муратова того часу варто відзначити рубрику «Антон Беда – жизнь и заключение перемещённого лица», оповідання «В праздничный вечер» тощо.

Іван Багряний у гострій сатиричній поетичній повісті про «діпістів» під назвою «Антон Біда – герой труда» й підзаголовком «Відповідь людоловам» зобразив свого головного героя Антона Биду на противагу муратовському. Якщо Муратов, змалювавши тяжкі випробування, що випали на долю його героя, утверджує думку про те, що йому слід неодмінно повернутися до Радянського Союзу, то Антон Біда Багряного проходить найбільші життєві випробування, найтяжчі іспити, які тільки може витримати людина, з вірою у своє призначення. Цей шлях він долає відважно й прямо, не гублячи при тому свого людського й національного обличчя, не втрачаючи високих моральних якостей, а, навпаки, загартовуючись і зміцнюючись, виростаючи, таким чином, борцем, відданим своєму народові.

Цей двобій завершився вже по смерті Івана Багряного. У 1968 р. Муратов додасть до своєї концтабірної поеми «Розчахнута брама» непропорційно лаконічну другу частину під назвою «Мара». Цей додаток – моторошне видіння

Харкова «своїх та, на жаль, і грядущих днів у єдино правдивому світлі багрянівського “Антоні Біди”» [13, 555]. «Мара» – це не просто визнання своєї помилки, Ігор Муратов поступово у своїх творах (віршах, поемах, п'єсах, повістях, романах, сценаріях) доходив до цього. Так і виникли рядки: «мовчу, / Бо, зневажаючи, пустив нікчому з ока, / Тоді, як мав картать його жорстоко / Й не ждати, поки схибить він...» [21, 147].

Десь із кінця 1950-х рр. українська радянська література починає досліджувати людину як у прямому, так і опосередкованому зв'язку з суспільно-історичними обставинами. Ускладнюється мотивація її вчинків, зростає відстань між причинами й наслідками, про що свідчить багатство художніх характерів та ситуацій у тогочасній прозі. Н. Шляхова писала про це так: «помітна нетиповість героїв сучасної літератури, їх характеристична самотність є свідченням високого історизму художнього мислення, його чутливості до глобальних проблем епохи, і аж ніяк не відставання від здобутків класики» [36, 97–98].

Реальною прикметою української прози 1950–1960-х рр. стає зростання активності самої позиції письменника, усвідомлення кожним літератором свого обов'язку – сміливо вторгтися в дійсність і впливати на неї, бути першовідкривачем, сумлінно досліджувати й осмислювати народне життя, адже цьому передувала «тривала смуга бездумної ілюстративності, нудного імітаторства, безпорадного борсання в набридливих сюжетних схемах, псевдоконфліктах, чорно-білому пласкому портретописанні» [11, 20]. Натомість К. Волинський наголошував, що «в 60-ті роки інтенсифікується процес осмислення основних філософсько-естетичних категорій, корінних питань творчості, що визначали полярність підходів до проблеми людини, гуманізації літератури» [3, 194]. Сам Ігор Муратов у статті «Відчувати пульс життя», надрукованій у газеті «Радянська Україна» в лютому 1962 р., наголошував, що головним, чи, краще сказати, єдиним, стимулом до глибокого проникнення в життя є «ніщо інше, як незборима внутрішня потреба письменника пізнати життя народу і активно втрутитися в нього, тобто його

творча пристрасть, висока ідейність» [23, 3].

Отож, у ці роки основним об'єктом творчості українських прозаїків стає загострений погляд на життя, поглиблений соціально-психологічний аналіз, поживалена увага до людини. Саме тому автори найкращих творів приходять до читача з важливими соціальними й психологічними проблемами, чіткою моральною й гуманістичною концепцією, наміром відстояти вистраждану думку, переконати читача в ній. До низки таких творів належать і повісті Ігоря Муратова «Жила на світі вдова» (1960) і «Свіже повітря для матері» (1962), які не вперше в українській прозі висвітлювали гострі питання сучасності, а викриттям негативних соціально-етичних явищ повертали проблематику літератури до суворой правди життя.

У післявоєнні роки ґрунтовно розроблялася тема «цінності життя духовно красивої людини, людини мужньої і вольової, людини безмежно відданої своїй Вітчизні і народу... – бо лише така людина здатна на смерть заради життя інших» [14, 79]. Саме таким постає перед нами герой повісті Муратова «Жила на світі вдова» Тарас. Письменникові вдалося розкрити й показати виключне благородство душі цієї людини, гуманістичні першооснови подвигу, глибоку й безмежну людяність героя, який особливо гостро відчуває цінність людського життя, а тому жертвує своїм заради життя свого народу й наступних поколінь.

У муратовських повістях порушується коло гострих морально-етичних проблем, у них зіткнулися «...правда і кривда дріб'язкових обивательських душ, вірність і зрада, чесність і брехня, самовідданість в ім'я Вітчизни і дрібновласницьке прагнення особистого збагачення» [18, 2]. В. Дончик свого часу слушно зауважив, що негативні герої Ігоря Муратова – Всеволод Охтирський («Жила на світі вдова»), Омелян Крамаренко («Свіже повітря для матері») є образами, змальованими зі справжнім письменницьким хистом, адже «зображені характери – не ходячі “пережитки минулого”, а в тій чи іншій мірі витвори нашого часу, нашої історії; автор глибше розуміє їхню природу, ті суспільні обставини, що спричиняють їхню появу» [11, 199].

За словами А. Чернишова, у прозі, як і в поезії, І. Муратов «не байдужий

споглядач і побутописець, а пристрасний творець-художник, сповнений роздумами і вболіваннями про людину...» [34, 77], тому що він не «ілюструє загальновідомих істин, а досліджує багатогранне життя та прагне збагнути найтонші порухи людської свідомості» [18, 2].

Початок 1960-х рр. є часом появи ряду творів, які «трохи згодом критика оцінить, як виступ проти “злочину байдужості”» [11, 27–28]. Як правило, за приклад тут беруть повісті Л. Серпіліна «Пора весняних вітрів» (1961), І. Муратова «Свіже повітря для матері» (1962), романи Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою» (1961), Ю. Мушкетика «Серце і камінь» (1961) – твори, які дають реальне уявлення про те, що означає «вторгнення в життя», бо всі вони пройняті гострим критичним пафосом, їхня людинознавча, морально-етична проблематика виникла внаслідок серйозного й самостійного аналізу складних явищ та процесів дійсності. Усі ці письменники оголосили «своїм ворогом байдужість – злісну байдужість обивателя, який шукає спокою й затишку на вітряних дорогах епохи і зухвало зневажає громадянські інтереси й прагнення» [27, 53]. Щоправда, «крім названих чотирьох творів, які справді дружно й “масовано” один вслід за одним били ту саму ціль, це питання зачіпала і решта романів та повістей тієї пори чи принаймні переважна більшість їх» [11, 27].

Тим часом у другій половині 1960-х рр. починає зростати інтерес до людини, до індивідуальної психології. Відбулися зміни і в самому предметі художнього узагальнення: з долі покоління увага переноситься на ідейно-моральні пошуки героя, на дослідження людського в людині, на осмислення всезагального в індивідумі. З колективного загалу поступово вирізняється індивідуальність [36, 53]. Та, з другого боку, характерною рисою тогочасної прози було й те, що письменники дедалі частіше «звертаються до тем, які вимагають масштабного художньо-історичного мислення» [20, 1], не дарма саме тоді в українській літературі окреслилось ціле жанрове утворення, якого досі не було, – «проблемно-тематичний роман» [11, 27]. Саме так можна окреслити жанрову природу й роману Ігоря Муратова «У сорочці народжений», що його

вперше було надруковано в журналі «Прапор» за 1964 рік (№ 8–11), а в 1965 р. – окремою книжкою.

Головний герой цього твору зображується в «численних випробуваннях значного відрізка часу» [20, 1], а сам роман є ніби продовженням повісті «Жила на світі вдова», у якому образ Всеволода Охтирського набув подальшого розвитку в образі Гусака, а «певне “повернення” до пройденого свідчить про вміння письменника, не повторюючись, сказати нове про вже відоме, зберігаючи вірність обраним темам, залишитись відкривачем» [17, 3]. Так, у творі тісно переплелися проблема сталінізму й соціальної зради, байдужості, конформізму з проблемою подружньої зради, соціальними конфліктами й моральною недугою, що наскрізь пронизують зовні благополучну родину Федора Коляди. І хоча роман хронологічно описує все, що відбувалося в Харкові, у творі немає жодної згадки про голодомор в Україні, оскільки Ігор Муратов «знищив власноручно глави з роману про голод на Україні» після повернення машинопису роману з редакції журналу «Вітчизна» [1, 60].

Федір Коляда – образ вірцевого представника покоління, до якого належав і сам письменник (Муратов на два роки молодший за свого героя). Загалом він художньо переконливий. Це образ «людини, яка вважає себе щасливою, бо ні разу не поступалася в житті людськими принципами» [20, 2]. Крім того, він не є людиною «непомітною і непоміченого життєвого досвіду», а «обстоює активну особистісно-зацікавлену позицію, позицію втручання й непримиренності, самостійність мислення, творчу думку, а не механічно-виконавську психологію» [10, 46–47]. Недарма Л. Санов, роздумуючи над конотаціями назви роману, звернув увагу на те, що «“сорочка”, а точніше, душевна броня Федора – це правда його життя, його нетерпимість до брехні і безчестя, його гідність і гордість справжньої... людини» [31, 179].

Критика в цілому схвально поставилася до цього твору. Так, Г. Шкода зазначив, що, «поставивши питання моралі, письменник уважно досліджує світ своїх героїв – Федора Коляди, найвищим щастям якого було відчуття власної участі в грандіозній перебудові світу, його дружини Варі, войовничої міщанки,

егоїстки, що прагне лише матеріального комфорту будь-якою ціною, аж до компромісів із власною совістю» [35, 20]. Іншої думки дотримувався В. Брюгген: «Це роман про чесність. Про чесність і власну гідність людини, яка не здатна жертвувати високими принципами за будь-яких, і найскрутніших умов, заради своєкорисних інтересів не здатна поступитися власною совістю» [2, 96]. Натомість В. Романенко підкреслив, що у творі наявні «гостра соціальна проблематика, довершена діалогічна форма, живі, реальні... герої, які живуть у невігадано складній, драматичній атмосфері любові, суперництва, напружених взаємовідносин (адже це і роман про справжню, хоч і нелегку любов!), чесність громадянської позиції автора та її високу етичність» [30, 135].

У 1965 р. Ігор Муратов випадково познайомився в лікарні з Євдокією Аркадіївною Черіною, матір'ю Героя Радянського Союзу Володимира Черінова, який зовсім юним загинув під Берліном. Це стало поштовхом до написання поеми в прозі «Дорога до сина», що вперше була опублікована в п'ятому числі журналу «Прапор» за 1965 р., а окремою книгою вийшла в 1967 р., і яка, на думку В. Брюггена, є «ніби щаблиною між романами, підступом до найзначнішої прозової речі І. Муратова – роману «Сповідь на вершині» [29, 71].

Документальна поема в прозі І. Муратова належить до художнього документально-біографічного епосу, адже в ній наявне «творче відтворення життєвого шляху конкретно-історичної особи на основі справжніх подій і документів свого часу з глибоким проникненням у її духовність, соціальну і психологічну суть її внутрішнього світу і діянь» [32, 115]. Твір складається з десяти розділів і фактично є оповіддю про материнський розпач, горе, страждання за сина, увінчаного високою нагородою, котрий загинув на фронті й похований у Пантеоні героїв у Берліні. У поемі в прозі автор показує долю цілого покоління радянських людей у передвоєнні роки й під час Другої світової війни через події однієї ночі в ретроспективних відступах, спогадах матері, продовжує життєпис матері аж до 1960-х рр. Письменник зумів глибиною відтворити складний внутрішній психологічний стан матері, який об'єктивно

проявляється у «вчинках, міркуваннях, прагненні осмислити всю складність втрати, а разом з тим збагнути те, що було привнесене в її життя подвигом сина» [32, 11].

Кінець 1960-х – початок 1970-х рр. характеризується не тільки несприятливими тенденціями, суперечностями в житті, а й виникненням ряду цікавих проблемно-тематичних, жанрово-стильових тенденцій у літературному процесі. У ці роки в українській літературі стає дедалі помітнішим потік художніх творів документально-біографічного характеру. Поряд із суто літературними персонажами, що з'являлися як наслідок художньої уяви митців, у тогочасних творах діяло чимало реальних історичних осіб – образів видатних державних і політичних діячів, військових, дипломатів, письменників, учених.

Основу документальних творів, як правило, складали «яскраві біографії, виняткові факти, неповторні події», з яких виростали оповідання, повісті й романи. Проте письменники, на думку Ігоря Муратова, нерідко віддавали перевагу саме написанню творів документальних, відмовляючись від домислу [12, 11–12]. Він уважав, що, «створюючи документально-біографічний роман чи повість, письменник обов'язково повинен провести ряд наукових досліджень, архівних пошуків, які щоразу мусять передувати художньому зображенню особистості героя» [6, 18].

Саме в цей час у газеті «Радянська Україна» від 19 жовтня 1968 р. з'явився перший уривок з нового роману Муратова «Сповідь на вершині». Наступна частина була опублікована в першому числі журналу «Радянська жінка» за 1969 р. Окремою книгою роман вийшов тільки в 1971 р. На думку багатьох критиків, цей твір є вершиною творчості Ігоря Муратова. «Сповідь на вершині» – своєрідний документально-біографічний роман, написаний у формі монологу-сповіді головного героя, зверненого до сучасності.

Звернення Ігоря Муратова до конкретних історичних героїв не випадкове. На підтвердження цього варто згадати статтю «Писати пристрасно, ідейно, проблемно», у якій зазначено, що біографічні твори «треба писати не як біографії іконописних героїв, а з сучасних позицій, так, щоб юний читач... без

вказівного авторського пальця сам поставив себе на місце улюбленого героя, але вже у сучасних умовах» [24, 12].

Герой Ігоря Муратова – Віталій Примаков – «людина з розвиненою пам'яттю, яка гостро відчуває зв'язок із своєю землею, народом, тонко відчуває красу, дбайливо ставиться до природи й відкидає бездуховний, споживацький, нігілістичний підхід до життя та історії» [11, 45]. Окрім того, письменникові вдалося показати яскраве історичне тло, а свого героя – таким, яким він його уявляв і розумів, виходячи з певних філософських, громадянських та естетичних позицій [19, 181].

У творі діють три «я» героя (Примаков-Печеніг; Примаков-Командир; Той, що з блокнотом), і четвертий образ – «Воскреслий» Примаков, що синтезує свідомості всіх цих героїв. За словами О. Галича, «всі три “я” перебувають у постійній боротьбі суперечностей і водночас становлять гармонійну єдність» [5, 78]. М. Гуменний наголошує, що «поєднання минулого і сьогодення нерідко подається в одному синхронному сприйнятті, часові зміщення стають засобом концентрації художнього відображення, допомагають зрозуміти становлення окремого характеру, наголосити на певному соціальному явищі» [9, 23].

У романі Ігор Муратов виявляє «незмінно високий літературний смак, глибоке осягнення обраної теми і в історичному, і в конкретно-психологічному плані... високу самодисципліну, завжди підкоряючи притаманну йому відверту публіцистичність справді художньому баченню й розумінню нашої історії та людей, які творили її» [2, 98].

Отже, дослідивши критичні та історико-літературні відгуки на прозову спадщину І. Муратова, можемо зробити висновок, що і критики, й історики української літератури підкреслювали: для Муратова-прозаїка характерна особлива стабільність внутрішнього світу, вміння глибоко інтерпретувати психологічні чинники духовного життя людини, факти історії та сучасності.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білецька-Муратова Н. Автографи Ігоря Муратова / Н. Білецька-Муратова // Прапор. – 1990. – № 4. – С. 58–68.
2. Брюгген В. На передньому краї / В. Брюгген. // Прапор. – 1972. – № 7. – С. 91–101.
3. Волинський К. Радянський характер / К. Волинський. – К., 1982. – 223 с.
4. Галич О. «І не спинюсь, аж поки серцем стихну»: (Штрихи до портрета Ігоря Муратова) / О. Галич. // Українська мова і література в школі. – 1990. – № 9. – С. 89–92.
5. Галич О. Жанрова своєрідність роману І. Муратова «Сповідь на вершині» / О. Галич. // Радянське літературознавство. – 1978. – № 11. – С. 73–80.
6. Галич О. Історичні постаті в художній літературі / О. Галич. // Радянське літературознавство. – 1983. – № 3 – С. 16–23.
7. Галич О. На шляхах розвитку документально-біографічної прози / О. Галич. // Прапор. – 1979. – № 7. – С. 114–119.
8. Гельфандбейн Г. Діалоги / Г. Гельфандбейн. // Прапор. – 1987. – № 11. – С. 166–171.
9. Гуменний М. Хронотоп у романах Олеся Гончара / М. Гуменний. // Слово і Час. – 1993. – № 8. – С. 22–27.
10. Дончик В. Зупинені миті: Статті, спогади, полеміка / В. Дончик. – К., 1989. – 351 с.
11. Дончик В. Час і його обличчя. Літературно-критичні нариси / В. Дончик. – К., 1967. – 247 с.
12. Дорошенко І. На головному напрямку. Літературно-критичні статті / І. Дорошенко. – К., 1979. – 215 с.
13. Дукина Н. На добрий спомин... Повість про батька / Н. Дукина. – Харків, 2002. – 592 с.
14. Дяченко О. Подвиг народу. Велика Вітчизняна війна в українській прозі / О. Дяченко. – К., 1966. – 234 с.
15. Ільницький М. Художній літопис часу / М. Ільницький // Муратов І. Твори: в

4 т. – К., 1972–1982. – Т. I. – 1972. – С. 5–18.

16. Історія української літератури ХХ століття: в 2 кн. Кн. 2: Друга половина ХХ ст. : підруч. / за ред. В. Дончика. – К., 1998. – 456 с.
17. Іщук А. Неспокійне щастя / А. Іщук // Літературна Україна. – 1965. – 13 квітня. – С. 3.
18. Кенігсберг М. Жовтий сонях сяє в зеніті / М. Кенігсберг // Літературна Україна. – 1962. – 24 липня. – С. 2.
19. Кисельов Й. З глибин життя. Літературно-критичні нариси / Й. Кисельов. – К., 1980. – 246 с.
20. Кочевський В. Досліджуючи глибини життя / В. Кочевський // Літературна Україна. – 1965. – 26 листопада. – С. 1–2.
21. Муратов І. Вибрані поезії: в 2 т. / І. Муратов. – К., 1972. – Т. 2. – 416 с.
22. Муратов І. Від задуму до звершення / І. Муратов // Радянське літературознавство. – 1966. – № 1. – С. 73–81.
23. Муратов І. Відчувати пульс життя! Нотатки про творче життя письменників Харкова / І. Муратов // Радянська Україна. – 1962. – 14 лютого. – С. 3.
24. Муратов І. Писати пристрасно, ідейно, проблемно / І. Муратов // Прапор. – 1966. – № 8. – С. 12.
25. Муратов І. Сперечаюсь, заперечую, стверджую. Публіцистика, критика / І. Муратов. – Харків, 1969. – 240 с.
26. Муратов О. «...Не сміючи сказати: «Він помер» / О. Муратов // Прапор. – 1981. – № 5. – С. 66–71.
27. На передньому краї. До 50-річчя І. Муратова // Прапор. – 1962. – № 7. – С. 53.
28. Пасічний В. Повість про Буковину / В. Пасічний // Цвіт культури розвивається: (Літературне життя Буковини за роки Радянської влади) / Наукові записки Чернівецького державного університету. Серія філологічних наук. – Чернівці, 1961. – Вип. 15. – С. 229–248
29. Про Ігоря Муратова. Літературно-критичні статті. – К., 1972. – 122 с.
30. Романенко В. Неспокій / В. Романенко // Прапор. – 1979. – № 5. –

С. 133–136.

31. Санов Л. Дух революції і моралізаторські прописи / Л. Санов // Вітчизна. – 1965. – № 6. – С. 174–180.
32. Солдатенко І. Друге народження / І. Солдатенко // Ранок. – 1968. – № 2. – С. 11.
33. Стебун І. Ігор Муратов / І. Стебун // Українські радянські письменники. Критичні нариси. – К., 1964. – С. 293–336.
34. Чернишов А. Ігорю Муратову – 60 / А. Чернишов // Прапор. – 1972. – № 6. – С. 77–78.
35. Шкода Г. Ігор Муратов: (Начерк літературного портрету) / Г. Шкода. // Радянське літературознавство. – 1972. – № 8. – С. 13–20.
36. Шляхова Н. Художній тип. Соціальна і духовна характерність: Літературознавчі статті / Н. Шляхова. – Одеса, 1990. – 254 с.

REFERENCES

1. Bileczka-Muratova N. (1990). Avtografy Igorya Muratova. Prapor, 4, 58–68. [in Ukrainian].
2. Bryuggen V. (1972). Na perednomu krai. Prapor, 7, 91–101. [in Ukrainian].
3. Volynskyy K. (1982). Radyanskyy harakter. Kyiv, 223. [in Ukrainian].
4. Galych O. (1990). «I ne spynyus azh poky serczem styxnu» (Shryxy do portreta Igorya Muratova). Ukrainska mova i literatura v shkoli, 9, 89–92. [in Ukrainian].
5. Galych O. (1978). Zhanrova svoyeridnist romanu I. Muratova «Spovid na vershyni». Radyanske literaturoznnavstvo, 11, 73–80. [in Ukrainian].
6. Galych O. (1983). Istorychni postati v xudozhniy literaturi. Radyanske literaturoznnavstvo, 3, 16–23. [in Ukrainian].
7. Galych O. (1979). Na shlyaxax rozvytku dokumentalno-biografichnoi prozy. Prapor, 7, 114–119. [in Ukrainian].
8. Gelfandbeyn G. (1987). Dialogy. Prapor, 11, 166–171. [in Ukrainian].
9. Gumennyi M. (1993). Xronotop u romanax Olesya Gonchara. Slovo i Chas, 8, 22–27. [in Ukrainian].

10. Donchuk V. (1989). Zupyneni muti: Statti, spogady, polemika. Kyiv, 351. [in Ukrainian].
11. Donchuk V. (1967). Chas i yogo obluchchya. Lirerurno-krytychni narysy. Kyiv, 247. [in Ukrainian].
12. Doroshenko I. (1979). Na golovnomu namryamku. Lirerurno-krytychni statti. Kyiv, 215. [in Ukrainian].
13. Dukyna N. (2002). Na dobryy spomun... Povist pro batka. Kharkiv, 592. [in Ukrainian].
14. Dyachenko O. (1966). Pogvyg narodu. Velyka Vitchyznyana viyna v ukrainskiy prozi. Kyiv, 234. [in Ukrainian].
15. Ilnyczky M. (1972). Hudozhniy litopys chasy. Muratov I. Tvory: u 4 v. Kyiv, 1972–1982, V. I, 5–18. [in Ukrainian].
16. Istoriya ukrainskoi literatury XX stolittya: u 2 kn. (1998). Kn. 2: Druga polovyna XX st. Pidruch. / za red. V. Donchuka. Kyiv, 456. [in Ukrainian].
17. Ishchuk A. (1965). Nespokiyne shhastyia. Literaturna Ukraina, 13 kvitnya, 3. [in Ukrainian].
18. Kenigsberg M. (1962). Zhovtyy sonyax v zeniti. Literaturna Ukraina, 24 lypnya, 2. [in Ukrainian].
19. Kyselov Y. (1980). Z glybyn zhyttya. Literaturno-krytychni narysy. Kyiv, 246. [in Ukrainian].
20. Kochevskyy V. (1965). Doslidzhuyuchy hlybyny zhyttya. Literaturna Ukraina, 26 lystopada, 1–2. [in Ukrainian].
21. Muratov I. (1972). Vybrani poeziyi: u 2 v. Kyiv, V. 2, 416. [in Ukrainian].
22. Muratov I. (1966). Vid zadumu do zvershennya. Radyanske literaturoznavstvo, 1, 73–81. [in Ukrainian].
23. Muratov I. (1962). Vidchuvaty puls zhyttya! Notatky pro tvorche zhyttya pysmennykiv Kharkova. Radyanska Ukraina, 14 lyutoho, 3. [in Ukrainian].
24. Muratov I. (1966). Pysaty prystrasno, ideyno, problemno. Prapor, 8, 12. [in Ukrainian].
25. Muratov I. (1969). Sperechayus, zaperechuyu, stverdzhuyu. Publizcistyka,

krytyka. Kharhiv, 240. [in Ukrainian].

26. Muratov O. (1981). «...Ne smiyuchy skazaty: “Vin pomer”». Prapor, 5, 66–71. [in Ukrainian].
27. Na perednomu krai. Do 50-richchya I. Muratova (1962). Prapor, 7, 53. [in Ukrainian].
28. Pasichnyy V. (1961). Povist pro Bukovynu. Tsvit kultury rozvyvayetsya (Literaturne zhyttya Bukovyny za roky Radyanskoyi vlady). Naukovi zapysky Chernivetskoho derzhavnoho universytetu. Seriya filolohichnykh nauk, Chernivtsi, 15, 229–248. [in Ukrainian].
29. Pro Igorya Muratova. Literaturno-krytychni statti (1972). Kyiv, 122. [in Ukrainian].
30. Romanenko V. (1979). Nespokiy. Prapor, 5, 133–136. [in Ukrainian].
31. Sanov L. (1965). Dukh revolyutsii i moralizatorski propysy. Vitchyzna, 6, 174–180. [in Ukrainian].
32. Soldatenko I. (1968). Druhe narodzhennya. Ranok, 2, 11. [in Ukrainian].
33. Stebun I. (1964). Igor Muratov. Ukrainski radyanski pysmennyky. Krytychni narysy. Kyiv, 293–336. [in Ukrainian].
34. Chernyshov A. (1972). Igoryu Muratovu – 60. Prapor, 6, 77–78. [in Ukrainian].
35. Shkoda G. (1972). Igor Muratov (Nacherk literaturnogo portretu). Radyanske literaturoznnavstvo, 8, 13–20. [in Ukrainian].
36. Shlyaxova N. (1990). Khudozhniy typ. Sotsialna i dukhovna kharakternist: Literaturoznnavchi statti. Odesa, 254. [in Ukrainian].